

Struktura přednášky

Romboedrické oxidy

- Krystalochemie romboedrických oxidů
- Minerály skupiny ilmenitu - krystalochemie, fyzikální vlastnosti
- Vybrané minerály skupiny ilmenitu
  - Ilmenit
  - Geikielit
  - Pyrofanit

Romboedrické oxidy

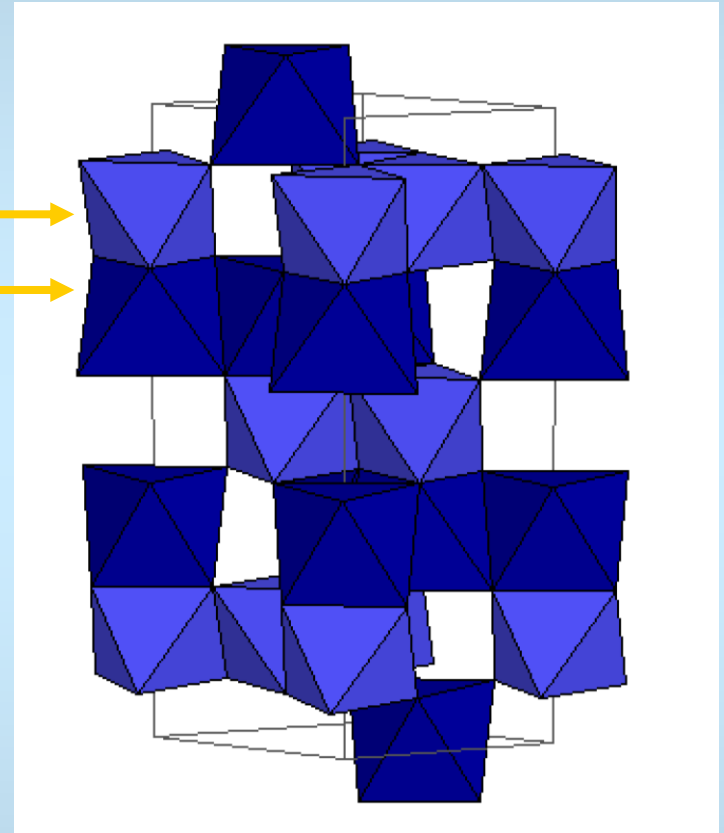
- Korund Al_2O_3
- Hematit Fe_2O_3
- Minerály skupiny ilmenitu:
  - Ilmenit FeTiO_3
  - Geikielit MgTiO_3
  - Pyrofanit MnTiO_3
  - Ecannewsit $(\text{Zn,Fe,Mn})\text{TiO}_3$
  - Melanostibit $\text{Mn}(\text{Sb,Fe})\text{O}_3$

Struktura romboedrických oxidů

- trigonální
- Struktura romboedrických oxidů - hexagonální nejtěsnější uspořádání kyslíků
- třetina obsazených oktaedrických pozic
- Vstup těchto kationů do oktaedrické pozice:
 Fe^{3+} , Al^{3+} , Fe^{2+} , Ti^{4+} , Mn^{2+} , Mg^{2+} , Zn^{2+}

Struktura minerálů ze skupiny ilmenitu

- ABO_3
- Trigonálně romboedrický
- Vrstvy oktaedrů jsou střídavě obsazené kationy jen pozice B nebo jen A
- V důsledku toho je symetrie minerálů ze skupiny ilmenitu nižší (-3), než korundu či hematitu (-3 2/m)

- Vstup těchto kationů:

A: Fe^{2+} , Mg^{2+} , Mn^{2+} , Zn^{2+} , Co^{2+} , Ni^{2+}

B: Ti^{4+} , Fe^{3+} , Cr^{3+} , V^{5+} , Nb^{5+} , Ta^{5+} , W^{5+} , Al^{3+} , Sb^{5+}

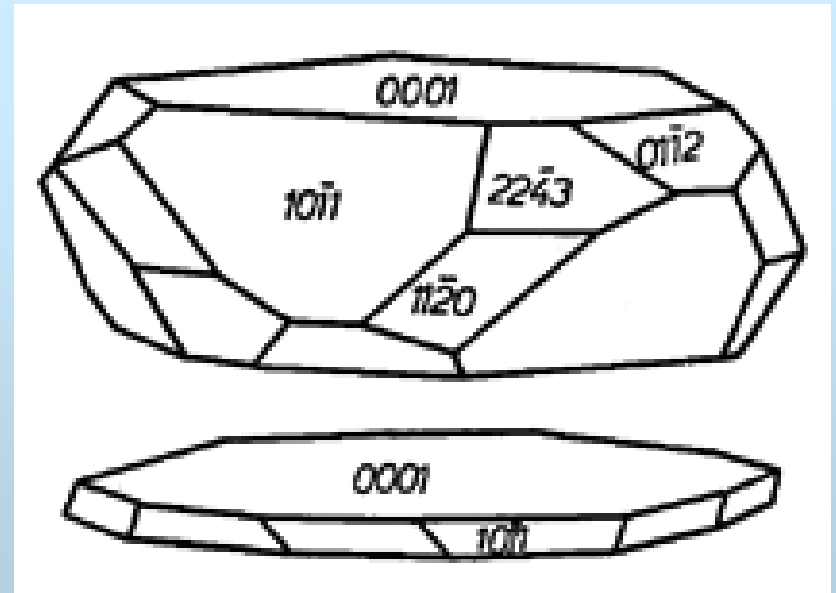
Minerály skupiny ilmenitu:

- Ilmenit FeTiO_3
- Geikielit MgTiO_3
- Pyrofanit MnTiO_3
- Ecdandrewsit $(\text{Zn,Fe,Mn})\text{TiO}_3$
- Melanostibit $\text{Mn}(\text{Sb,Fe})\text{O}_3$

Minerály skupiny ilmenitu

Fyzikální vlastnosti

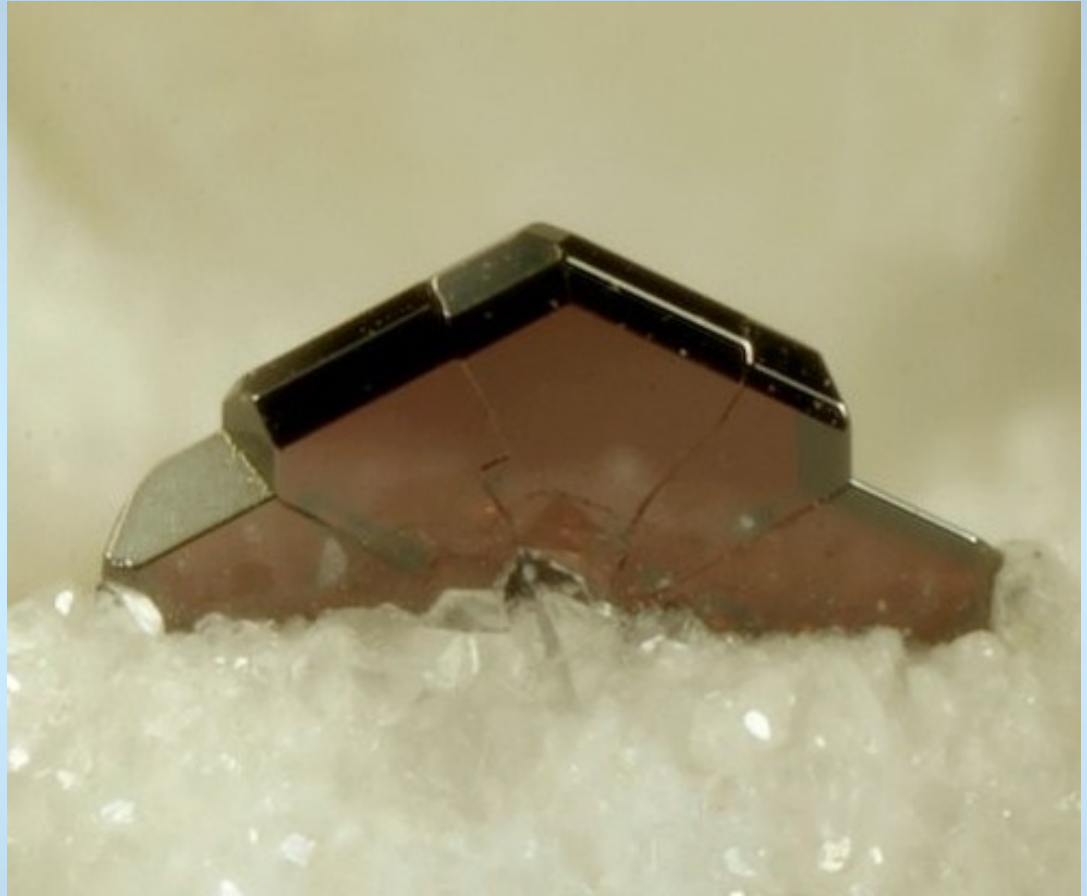
- Hustota 4.72 g/cm³
- Tvrdost 5-5,5
- Ilmenit - černý, neprůhledný, neštěpný, na lomu (lasturnatém až nerovném) polokovově až kovově lesklý, slabě magnetický
- Geikielit - červený až hnědý
- Tvoří zrnité a celistvé agregáty
- tabulkovité krystaly

Minerály skupiny ilmenitu

Ilmenit, Mont St. Hilaire,
Quebec, Kanada

Geikielit, Monte-Somma, Vesuv, Itálie

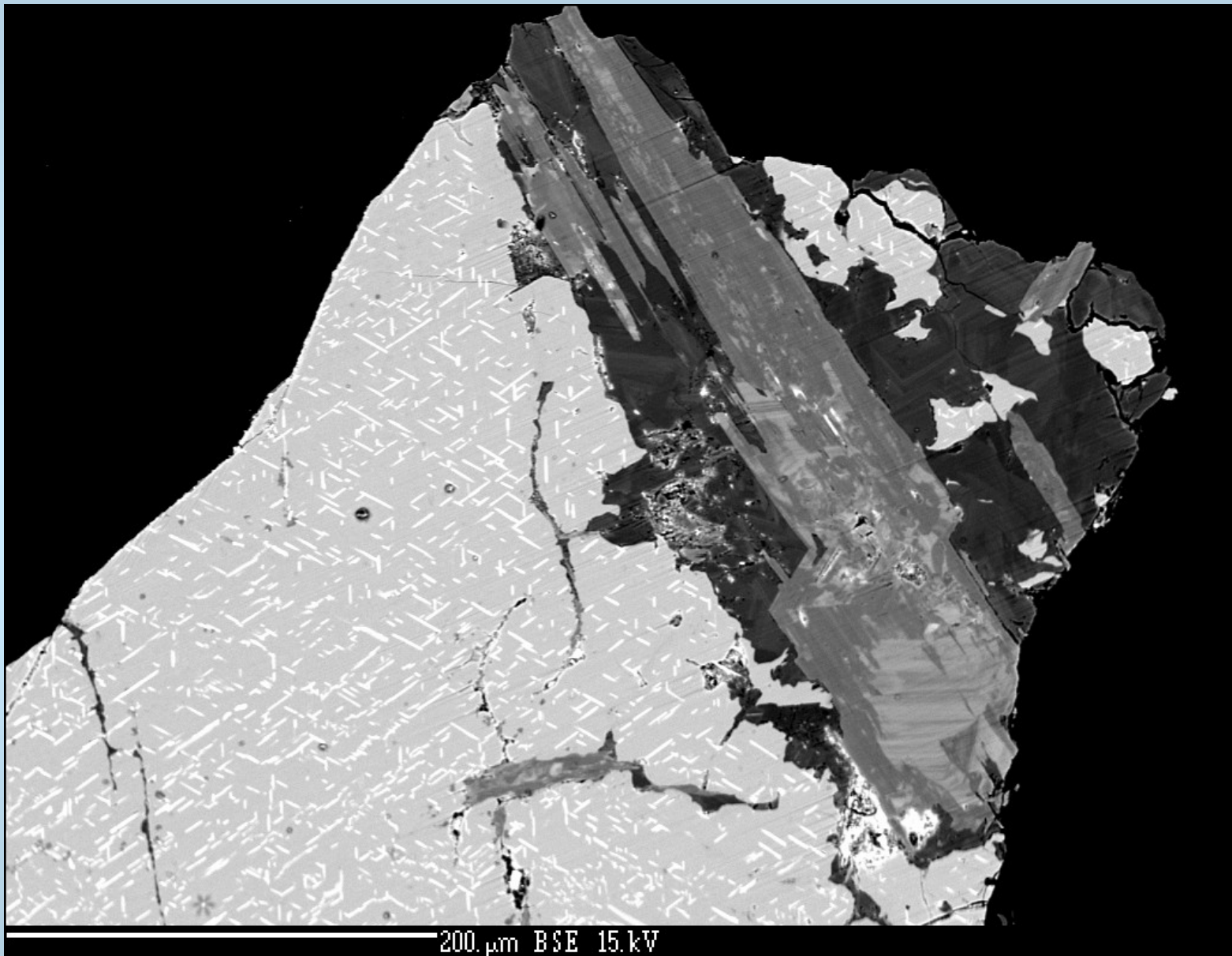
Minerály skupiny ilmenitu

Ilmenit FeTiO_3

- Běžný akcesorický minerál v magmatických (plutonických i vulkanických) horninách
- Typický zejména pro bazické a intermediální magmatity, ale přítomný běžně i v kyselých horninách a pegmatitech
- V granitoidech I-typu je ilmenit spíše vzácný
- Z A-typů je běžnější v alkalických pegmatitech než v alkalických žulách
- Běžný akcesorický minerál i v různých typech metamorfovaných hornin, metapelitech, amfibolitech, skarnech
- ilmenit z granitických hornin může obsahovat až několik hm.% Nb_2O_5 nebo odmíšeniny Nb-rutilu či ferrocolumbitu.

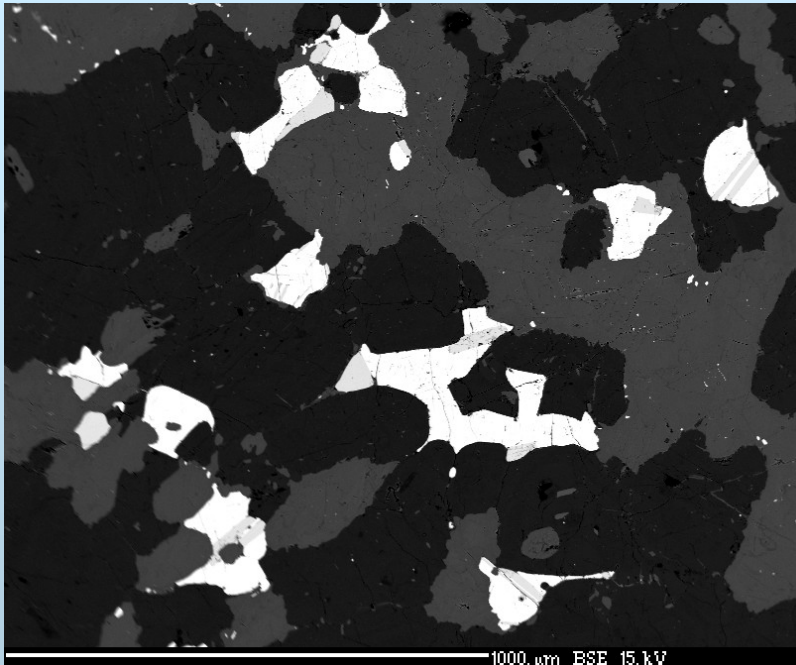
odmíšeniny Nb-rutilu v ilmenitu

Minerály skupiny ilmenitu

Ilmenit FeTiO_3

- Tvoří pevný roztok s hematitem, úplná mísitelnost mezi těmito dvěma minerály je při teplotách nad 950°C , za nižších teplot dochází k jejich odmísení
- Tvoří pevný roztok s magnetitem. S poklesem teploty může docházet k odmísení ilmenitu a magnetitu z Ti-magnetitu a tedy ke vzniku zrn tvořených střídajícími se lamelami magnetitu a ilmenitu (často pozorované v magmatitech - gabrech, ale i v metamorfitech - amfibolitech, a ve vulkanitech-bazalty)

Gabra ranského masivu (Mrázová 2007)
v BSE obraze světlé fáze - odmísený
ilmenit od magnetitu; světlejší partie -
magnetit; tmavší partie - ilmenit

Minerály skupiny ilmenitu

Ilmenit FeTiO_3

- hlavní rudu titanu
- Těžen je zejména z mořských černých plážových písků,
- méně z vrstevnatých mafických až ultramafických intruzí
- Hlavními producenty jsou Austrálie, Jihoafrická republika a Kanada.

- Titan se používá do slitin,
- TiO_2 - jako pigmenty (běloba), při výrobě plastů, papíru, gumy, kosmetiky atd.

- Využití průmyslové zejména k získávání titanové běloby TiO_2 reakcí s kyselinou sírovou za vzniku zelené skalice:
  - $\text{FeTiO}_3 + \text{H}_2\text{SO}_4 \rightarrow \text{FeSO}_4 + \text{TiO}_2 + \text{H}_2\text{O}$

Minerály skupiny ilmenitu

Ilmenit FeTiO_3

Leukoxenizace ilmenitu - produkt tzv. leukoxen

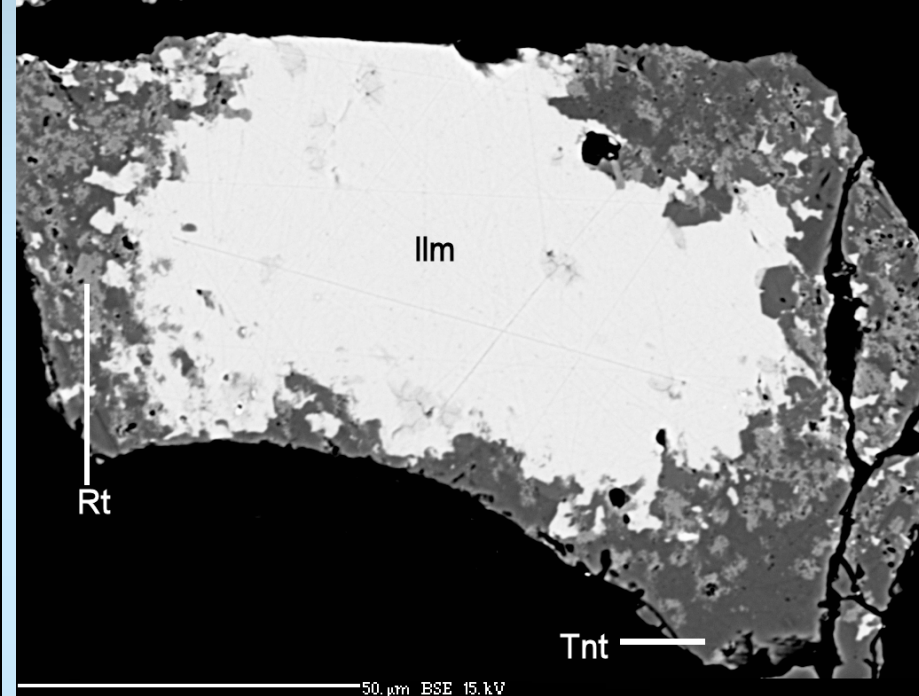
- Rozpad ilmenitu na směs TiO_2 , pseudorutilu, titanitu
- Běžný proces působením pozdějších hydrotermálních fluid i relativně nízkoteplotních v magmatických i metamorfovaných horninách
- Velice často pozorovatelná v ATM klastických sedimentárních hornin

Minerály skupiny ilmenitu

➤ Leukoxenizace ilmenitu

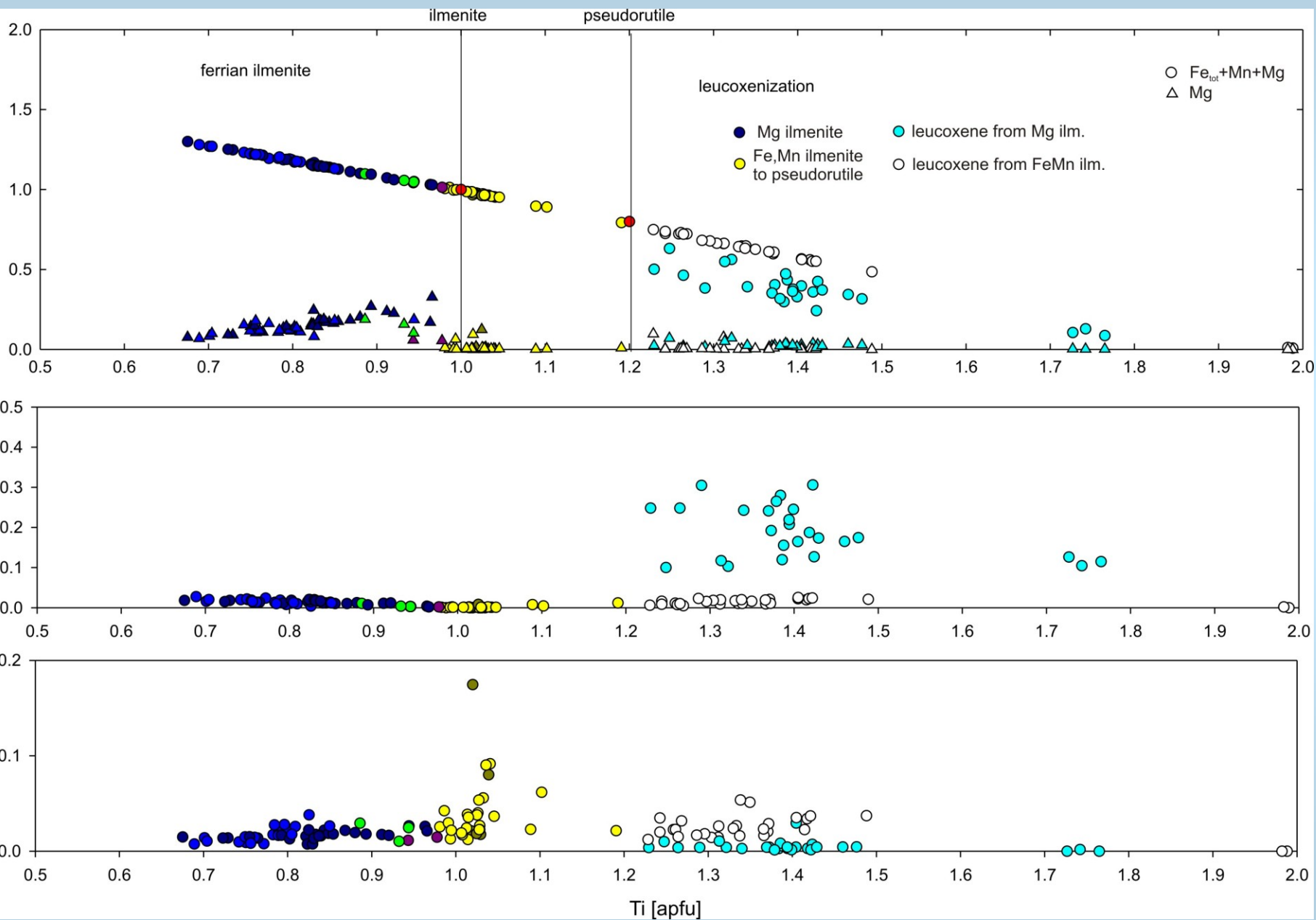

Leukoxenizovaný ilmenit
Boscadouen brook alluvials,
Roudouallec, France

Leukoxenizovaný ilmenit
ATM kulmu Drahanské vrchoviny

alterace ilmenitu

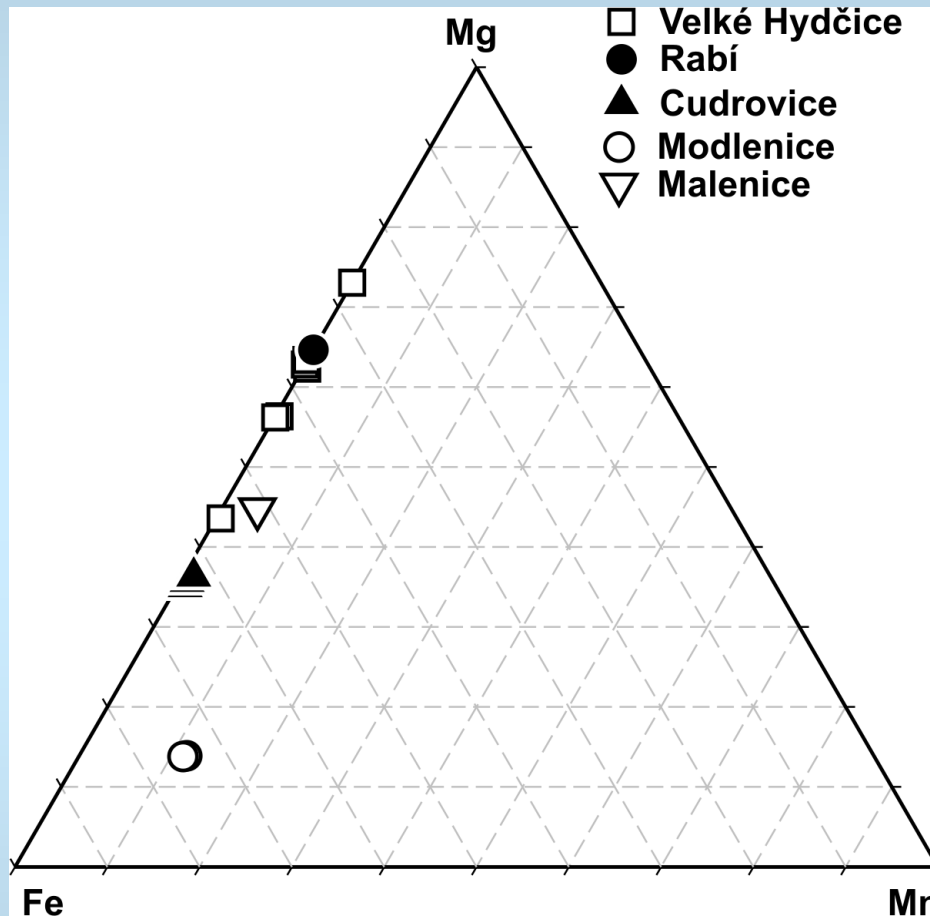

Minerály skupiny ilmenitu

Geikielit $MgTiO_3$

- Velmi dobrá mísitelnost v řadě ilmenit-geikielit
- Výskyty ilmenitu bohatého na geikielitovou $MgTiO_3$ komponentou až geikielitu jsou omezeny na:
  - dolomitické vápenato-silikátové horniny,
  - hořečnaté skarny,
  - kimberlity a peridotity
  - Karbonatity
- Výskyt Mg bohatého ilmenitu chemicky blízkého Mg-bohatému ilmenitu z karbonatitů je popsán i z hornin Měsíce
- Obsahy MgO v ilmenitu v běžných magmatických horninách ukazují, že Mg je v nich méně, než by ho z hlediska magmatické krystalizace mohlo být - při pomalém chladnutí zřejmě dochází k reekvilibraci ilmenitu a výměně Mg s okolními silikáty.

Minerály skupiny ilmenitu

Chemické složení ilmenitu-geikielitu z dolomitických mramorů pestré skupiny Moldanubika (Čopjaková et al. 2008)

Minerály skupiny ilmenitu

Pyrofanit MnTiO_3

- Velmi dobrá mísitelnost v řadě ilmenit-pyrofanit
- Manganem bohaté ilmenity až pyrofanity jsou typické pro:
  - kyselé výlevné a hlubinné magmatity granitového složení, pegmatity a aplity,
  - manganem bohaté metasedimenty,
  - metamorfované karbonáty,
  - metamorfovaná Mn-Fe ložiska
  - karbonatity
  - pegmatity alkalických syenitů
- Obohacení ilmenitu manganem v kyselých intruzivech jako jsou alkalické syenity, granity, pegmatity a ryolity odráží frakcionaci Mn do ilmenitu během diferenciacce v pozdních stádiích diferenciacce magmatu.
- Mn bohaté ilmenity až pyrofanity v granitech a pegmatitech mohou obsahovat zvýšený obsah Nb_2O_5 až 5 hm.%, Ta_2O_5
- Zvýšené obsahy Nb_2O_5 jsou popsány i z Mn bohatých ilmenitů z karbonatitů

Minerály skupiny ilmenitu

Ecandrewsit ZnTiO_3

- Přechnodné členy se zvýšeným obsahem ecandrewsitové komponenty se nacházejí především v prográdně metamorfovaných Mn-Zn ložiscích.
- Zn-ilmenit popsán z kontaktně metamorfované zóny metapelitů, do nichž intrudoval mikrogranit (Johan 2001). Zn-ilmenit je zde uchován v syntektonických andalusitových porfyroblastech. Růst zinečnatého ilmenitu je svázán buď s rozkladem sfaleritu během prográdní metamorfózy, nebo pronikáním chlórem bohatých fluid.
- Ilmenity bohaté ecandrewsitovou komponentou se někdy vyskytují i v A-typových granitech (Kuiqi, Jižní Čína)

Minerály skupiny ilmenitu

- Možnost využití chemismu ilmenitu při studiu provenience klastických sedimentů
- Pouze neleukoxenizované ilmenity
- Využití nejen hlavních kationů (Fe-Mn-Mg), ale i vedlejších - zejména Cr, V, Nb

Ilmenit z koncentrátu těžkých minerálů, Sýrie (T. Sidorinová)

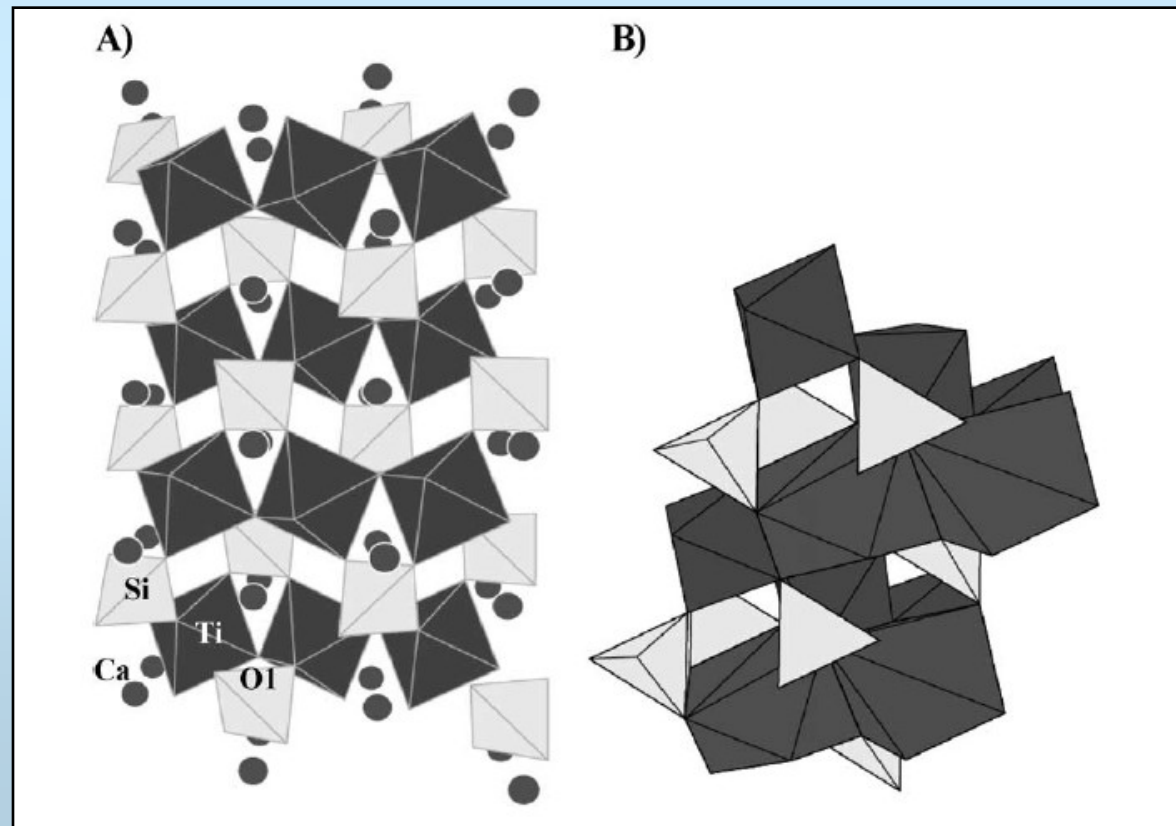

minerály skupiny titanitu

- Nesosilikáty
- Monoklinický; $2/m$

- titanit CaTiOSiO_4
- malayait CaSnOSiO_4
- vanadomalayait CaVOSiO_4

- ABOTO_4
- A – 7-četná koordinace - Ca, Na, REE, Y, U, Th, Sr, Ba
- B – oktaedrická - Ti, Sn, V, Cr, Al, Fe^{3+} , Fe^{2+} , Ta, Nb, Zr
- T – tetraedrická - Si, Al
- O – O, OH, F

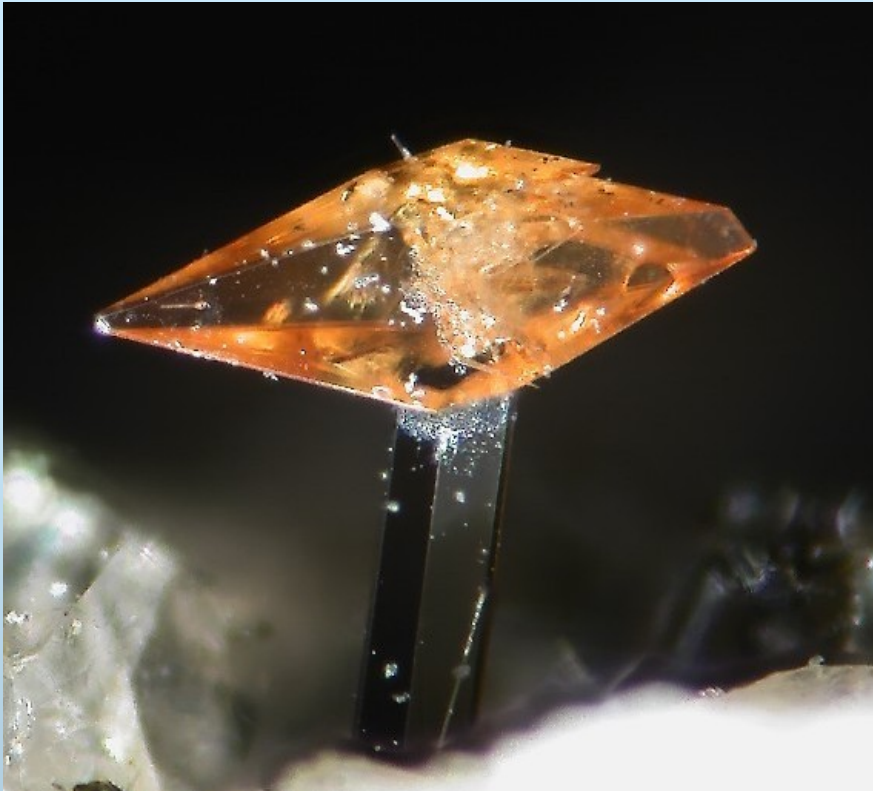
Titanit

- Tvrdost (Mohs) 5 -5.5
- Hustota 3.3 -3.6 g.cm-3
- Štěpnost nevýrazná, ve dvou směrech
- Lom lasturnatý
- stopové obsahy U a Th mohou způsobit metamiktizaci

Titanit

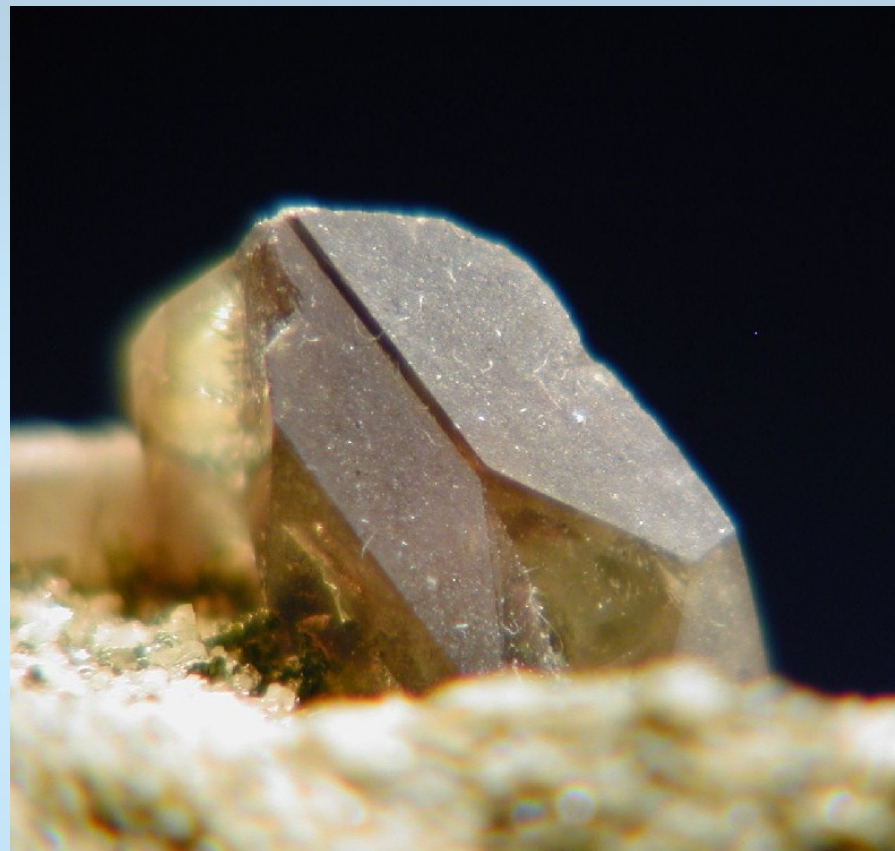
- Titanit často tvoří prizmatické a tabulkovité (podle {221}) krystaly
- Dále se vyskytuje jako zrnité, masivní i radiální agregáty
- Časté jsou jeho dvojčatné srůsty podle {100}, méně často podle {221}

Titanit

Dvojčatění titanitu
Badakhshan, Afghanistan

Dvojčatění titanitu
Felben Valley, Vysoké Taury, Rakousko

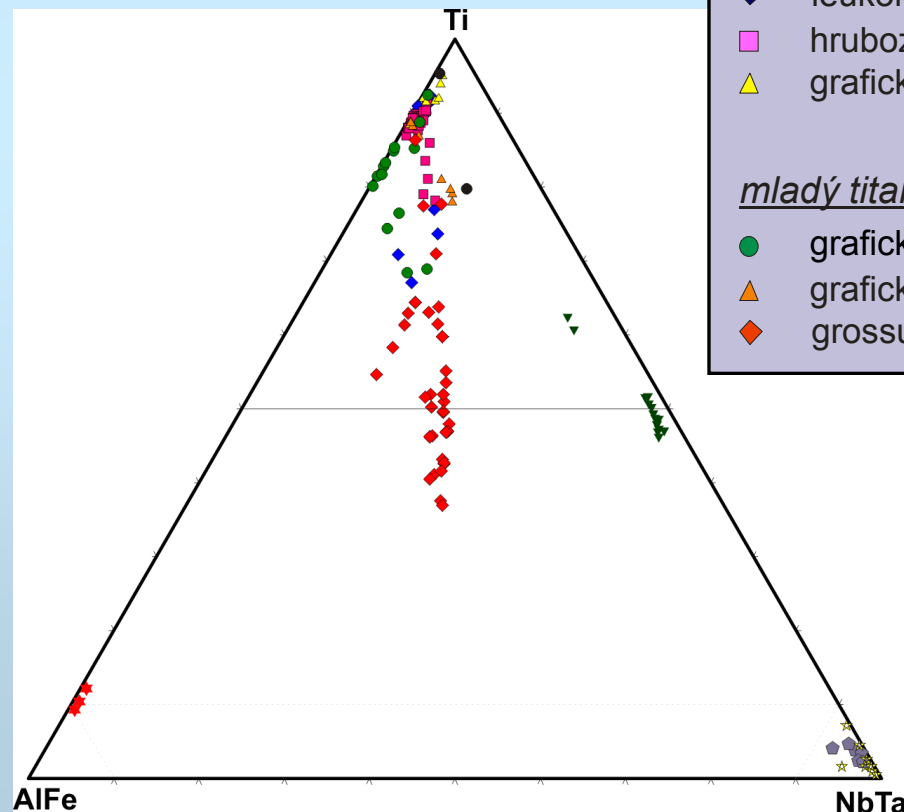
Titanit

- ve většině hornin jsou ale obsahy stopových prvků nízké
- Nejvyšší obsahy –
- až 14% Al_2O_3 ,
- až 3% Fe_2O_3 ,
- až 24% Ta_2O_5 ,
- až 17% Nb_2O_5 ;
- V titanitu z pegmatitů může obsah REE přesáhnout 4% hm.% REE_2O_3 , většinou je však pod 0,02%.

titanit

- substituce:
- $\text{Al}_1(\text{OH},\text{F})_1\text{Ti}_{-1}\text{O}_{-1}$ uplatňuje se během HP metamorfózy
- $(\text{Al},\text{Fe})_1\text{REE}_1\text{Ti}_{-1}\text{Ca}_{-1}$
- $(\text{Ta},\text{Nb})^{5+}_1\text{Al}^{3+}_1\text{Ti}^{4+}_{-2}$

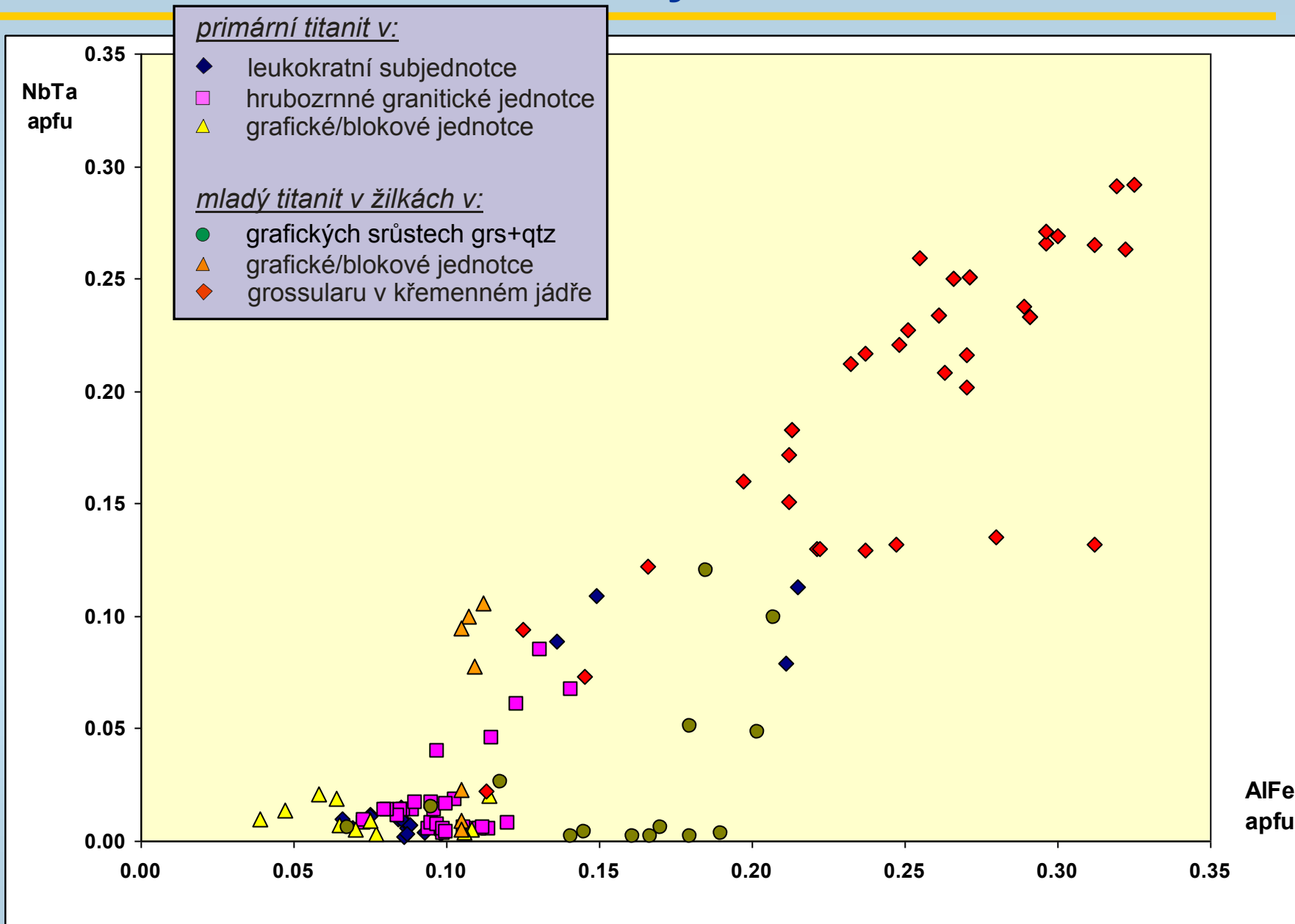
primární titanit v:

- ◆ leukokratické subjednotce
- ◻ hrubozrnné granitické jednotce
- ▲ grafické/blokové jednotce

mladý titanit v žilkách v:

- grafických srůstech grs+qtz
- ▲ grafické/blokové jednotce
- ◆ grossularu v křemenném jádře

Nb-Al bohatý titanit

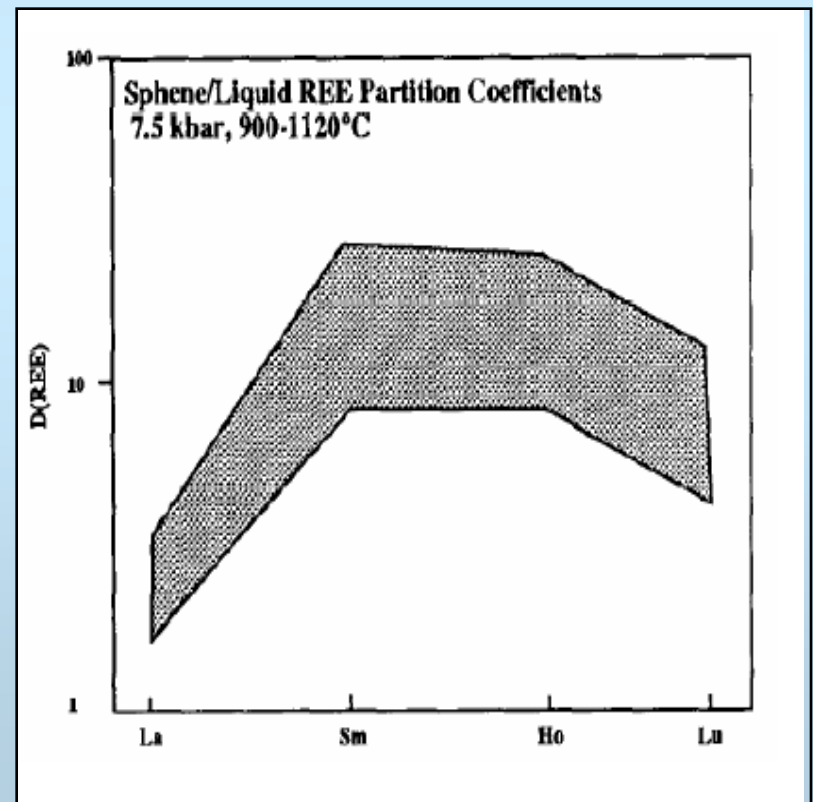

titanit

- vstup Al
- Přítomnost Al a F rozšiřuje stabilitu titanitu do vyšších teplot a tlaků (Smith 1981)
- Význam Al pro stabilitu titanitu tak velký, že Frost et al. (2001) navrhli použít obsah Al jako geobarometr
  - Nelze použít v prostředí bohatém na Na, nebo v případě Na obsahujícího titanitu

titanit

- vstup REE do titanitu.
- Struktura titanitu upřednostňuje středně těžké REE, vzhledem k největší schodě jejich ion. poloměrů s Ca v 7-četné koordinaci.

titanit

- výskyt v magmatitech
- běžný v horninách bohatých na Ca. Důležitý je poměr Ca/Al. (Thieblemontetal., 1988; Force, 1991)
  - Vysoká aktivita Ca vede ke stabilizaci titanitu místo křemene + ilmenitu nebo křemene + ilmenitu + K-živce
  - Vysoká aktivita Al v tavenině naopak vede k tvorbě anortitu+ ilmenitu místo titanitu
- Proto je titanit nejhojnější v metalumických granitoidech se středním obsahem SiO₂ (diority, granodiority)
- Ve frakcionovaných granitech titanit chybí (CaO klesá s rostoucím SiO₂)
  - titanit proto chybí v peralkalických a peraluminických granitech, protože mají nízký poměr Ca/Al.

titanit

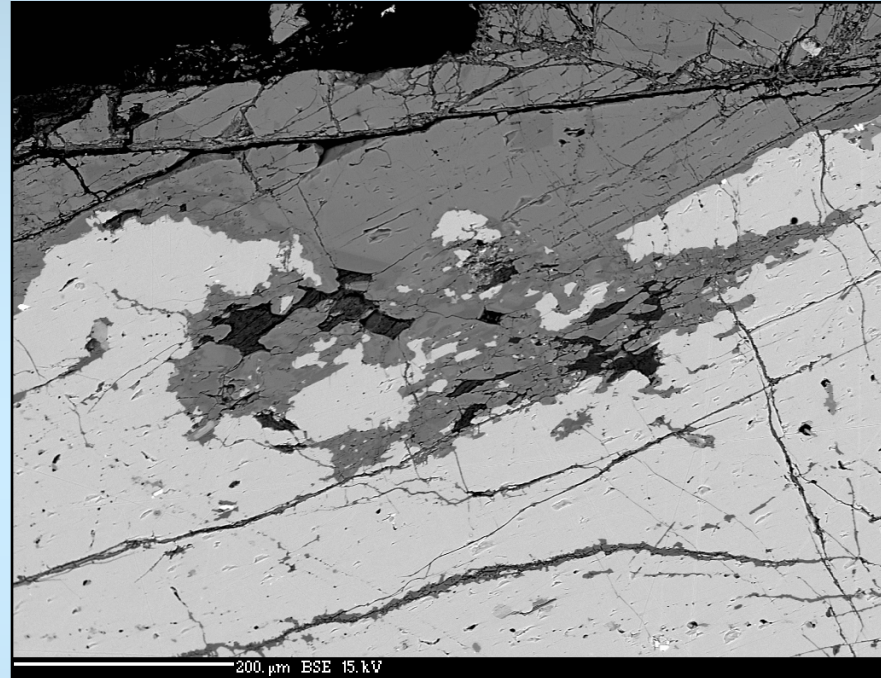
- vulkanity
- Ve většině vyvřelých hornin jsou stabilními Ti-fázemi titanomagnetit a ilmenit nežli titanit
  - tyto horniny krystalizovaly při fugacitách příliš nízkých pro tvorbu titanitu
- Titanit se nachází relativně oxidovaných horninách; je mnohem častější v horninách s amfiboly než v horninách bezvodých.
- Titanit se také mohl vytvořit oxidací během postmagmatické reekvilibrace za vyšší fO_2
- Z vulkanitů se titanit nejčastěji vyskytuje ve vápenato-alkalických horninách (dacity – ryolity).

titanit

- metamorfity
- Stejně jako v magmatitech, výskyt titanitu závisí na celkovém chemismu horniny. Tak např. titanit přežívá v silně vápenatých horninách (nečistých mramorech) do vyšších teplot, než v metapelitech.
- Titanit se vyskytuje v těchto metamorfitech:
  - Vápenáto-silikátové horniny a mramory
    - v mramorech až do eklogitovéfacie, kde může být stabilizován vysokým Al, F)
  - ve slabě metamorfovaných mafických horninách
  - ve vysokotlakých amfibolitech titanit mizí ve středu amfibolitovéfacie.
  - Ve vysokotlakých (8kbar) granulitech (přežívá až do granulitovéfacie)
  - nízce metamorfované metapelity (do vzniku Grt (konzumuje Ca)
  - ortoruly

titanit

- vzniká během leukoxenizace ilmenitu

- vznik během alterace biotitu
- vznik na hydrotermálních alpských žílách

malayait

- CaSnOSiO_4
- tvrdost 3,5-4
- hustota $4,55 \text{ g/cm}^3$
- silná fluorescence v UV

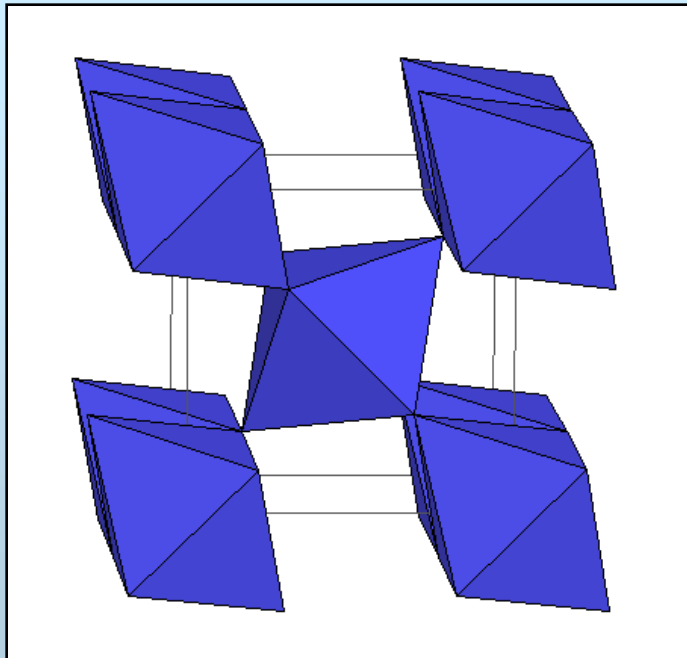

- v Sn bohatých skarnech a mramorech
- kompletní místitelnost s titanitem

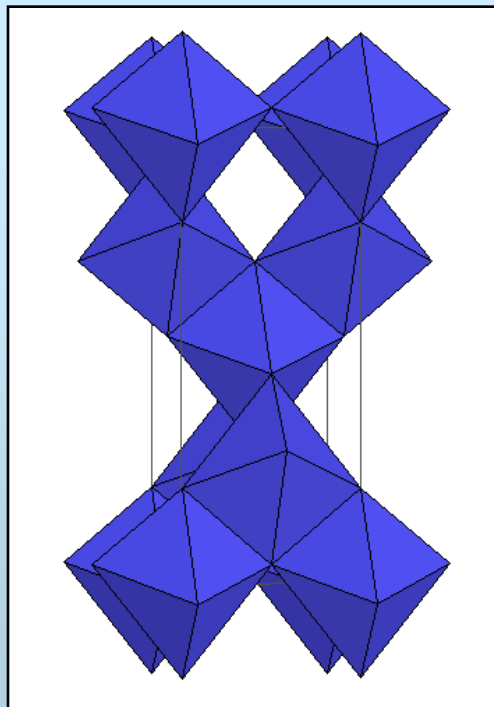
TiO₂

- Rutil – teragonální
- Anatas – teragonální
- Brookit – ortorhombický

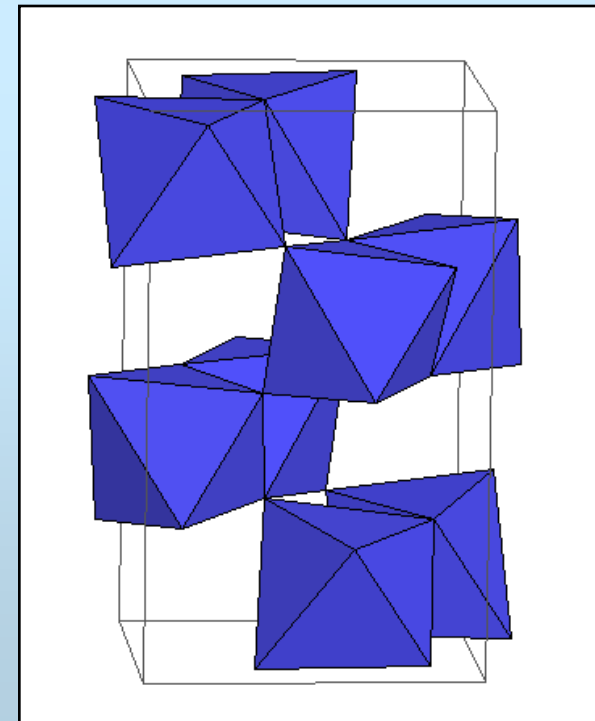
rutil

anatas

brookit

TiO₂

	Rutile TiO ₂	Anatase TiO ₂	Brookite TiO ₂
Form.Wt.	79.890	79.890	79.890
Z	2	4	8
CrystalSystem	Tet	Tet	Orth
PointGroup	4/mmm	4/mmm	mmm
SpaceGroup	P4 ₂ /mmm	I4 ₁ /amd	Pbca
UnitCell			
a(Å)	4.5845	3.7842	9.184
b(Å)			5.447
c(Å)	2.9533	9.5146	5.145
Vol	62.07	136.25	257.38
MolarVol	18.693	20.156	19.377
Density	4.2743	3.895	4.123
Thermal Expansion(Volumetric)			
alpha	28.9		
a ₀	0.2890		

rutil

- TiO_2
- vstup Nb, Ta, W, $\text{Fe}^{2+} \rightarrow \text{Mn}^{2+}$, Fe^{3+} , Al,
- Nb-rutil = ilmenorutil, Ta-rutil = strüverit, Fe-rutil – nigrít, vláknitý rutil = sagenit

rutil

- rýhované, protažené xx, jehlicovité až vláknité
- často dvojčatí dle 101 pod úhlem $65^{\circ}35'$.
- červený, červenohnědý, žlutý a černý.
- kovový až diamantový lesk
- štěpnost dobrá dle 110
- tvrdost – 6-6,5
- hustota – $4,23 \text{ g/cm}^3$
- srůstá s hematitem

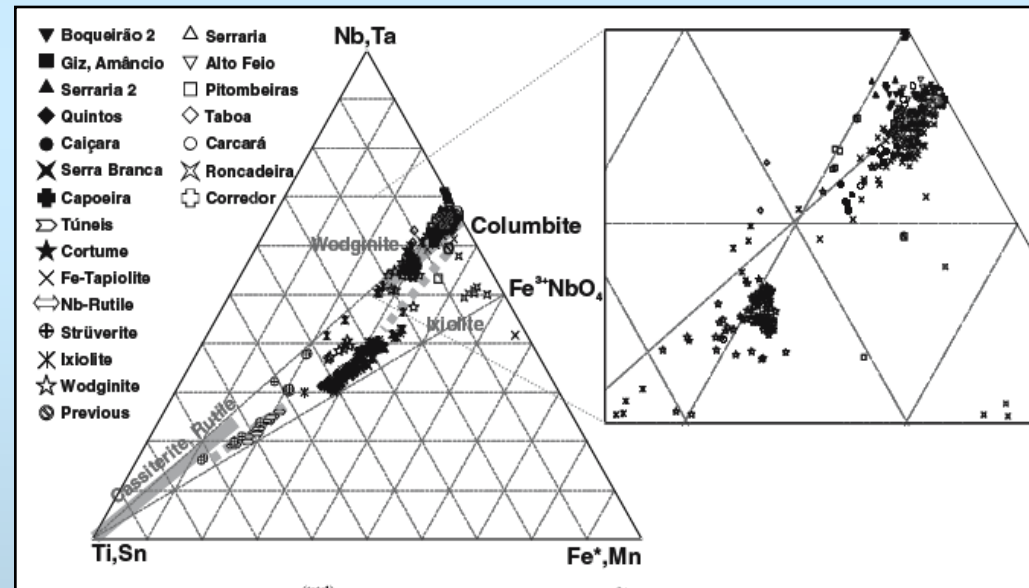

rutil

- výskyt
- typická akcesorie metamorfovaných hornin
  - od facie zelených břidlic až po granulity-eklogity
  - často vázán na sekreční křemeny
- v metaaluminických a peraluminických granitech a pegmatitech (Ca chudých, vyšší fO_2)
- v gabrech, anortozitech
- ultrastabilní minerál – výskyt v ATM
- na hydrotermálních žilách

rutil

- vsup Nb, Ta a Fe – v granitických horninách
  - plynulá mísitelnost mezi columbitem nebo $\text{Fe}^{3+}\text{NbO}_4$
- $(\text{Nb,Ta})_2\text{Fe}^{2+}_1\text{Ti}_{-3}$ columbitová substituce
- $(\text{Nb,Ta})\text{Fe}^{3+}_1\text{Ti}_{-2}$
- vstup Al do 1,2 hm.% Al_2O_3
- $\text{Al}_2\text{O}_3\text{Ti}_{-2}\text{O}_{-1}$

anatas brookit

- výskyt na hydrotermálních žilách alpského typu,
  - vzniká alterací ilmenitu, pseudomorfuje titanit
  - v dutinách andezitů,
  - v pegmatitech
-
- diagenetický minerál sedimentů
  - v zelených břidlicích

